

Krystyna Wróbel-Lipowa

Dobra polskiej kultury narodowej otrzymane z ZSRR w latach 1945 - 1956

Rocznik Lubelski 25-26, 157-166

1983-1984

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

KRYSTYNA WRÓBEL-LIPOWA

DOBRA POLSKIEJ KULTURY NARODOWEJ OTRZYMANE Z ZSRR W LATACH 1945—1956

Układ o współpracy powojennej Polski i Związku Radzieckiego zawarły 21 kwietnia 1945 r., jak również umowa z 16 sierpnia 1945 r., zwana często moskiewską, nie mówiły w swoich postanowieniach wyraźnie o zwrocie dóbr kulturalnych. Dotyczyły jednakże szeroko pojętej współpracy we wszystkich dziedzinach życia obydwu państw, a więc także i w sferze kultury. Jednym z pierwszych kroków tej współpracy na niwie kulturalnej było przekazanie wiadomości przez Ludowy Komisariat Spraw Zagranicznych ZSRR Ambasadzie Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie o odnalezieniu przez jednostki Armii Radzieckiej dzieł sztuki wywiezionych przez Niemców z polskiego muzeum w Poznaniu¹. Wśród przedmiotów wartościowych znajdowało się: 426 obrazów, 2995 arkuszy grafiki, 201 tomów książek, 84 sztuki broni, 11 354 okazy numizmatyczne i 229 przedmiotów kultu religijnego ze szlachetnych metali².

Wymienione dobra kultury narodowej Armia Czerwona odnalazła w Saksonii, wzięła pod ochronę i odesłała na przechowanie do muzeum imienia A. Puszkina w Moskwie³. Rząd radziecki wyraził gotowość natychmiastowego ich zwrotu Tymczasowemu Rządowi Jedności Narodowej.

Ambasada polska w Moskwie przyjęła z dużym zadowoleniem cenną wiadomość i w nocy z 25 sierpnia 1945 r. prosiła o odesłanie odzyskanych dzieł sztuki do Muzeum Narodowego w Poznaniu⁴. Przekazanie 80 skrzyń tych kosztowności na ręce przedstawiciela Ministerstwa Kultury i Sztuki Rzeczypospolitej Polskiej nastąpiło 20 lutego 1946 r. w Brześciu nad Bugiem. Następnie w Poznaniu odbyło się uroczyste przejęcie zbiorów przez Ministerstwo Kultury i Sztuki.

Wyrazem współpracy kulturalnej Związku Radzieckiego i Rzeczypospolitej Polskiej było również postanowienie Rady Komisarzy Ludowych Ukrainiejskiej SRR z dnia 18 października 1945 r. w sprawie przekazania z muzeów ukraińskich Tymczasowemu Rządowi Jedności Narodowej RP polskiego mienia kulturalnego⁵. Mówiło się w nim o przekazaniu Polsce wybranych przez komisję międzyresortową z muzeów Ukrainy historycz-

¹ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. VIII, Warszawa 1974, s. 589, dokument (dalej: dok.) nr 320, *Nota Komisariatu Ludowego Spraw Zagranicznych ZSRR do Ambasadora RP w Moskwie w sprawie zwrotu Polsce dzieł sztuki wywiezionych przez okupantów niemieckich*.

² Tamże.

³ „*Życie Warszawy*” z 5 III 1946 r.

⁴ *Dokumenty i materiały...*, t. VIII, s. 589, dok. nr 320.

⁵ Tamże, s. 628, dok. nr 337, *Postanowienie Rady Komisarzy Ludowych USRR w sprawie przekazania Polsce mienia kulturalnego znajdującego się w muzeach ukraińskich*.

nych i kulturalnych pamiątek narodu polskiego. W rachubę wchodziło 571 eksponatów muzealnych oraz 50 tysięcy ksiąg i rękopisów z Muzeum Historycznego, Obwodowej Galerii Obrazów, Muzeum Etnograficznego miasta Lwowa, Lwowskiego Oddziału Bibliotek Akademii Nauk USRR, a także z muzeów kijowskich: Sztuki Rosyjskiej, Sztuki Zachodniej i Sztuki Ukraińskiej⁶. Strona ukraińska zobowiązywała się do pokrycia kosztów związanych z transportem tych pamiątek.

Dnia 25 czerwca 1946 r. agencja Centralnego Organu Informacyjnego USRR (RATAU) podała wiadomość o przygotowaniach do przekazania Polsce przez rząd USRR nowej partii cennych dóbr kulturalnych⁷. Konsekwencją tej zapowiedzi było przybycie do Warszawy, a następnie do Wrocławia pod koniec lipca delegacji rządowej USRR, przekazującej Polsce jej dobra kulturalne⁸. Na czele delegacji stał minister kultury i sztuki M. Paszczin, a w skład jej wchodził także: rektor Uniwersytetu Lwowskiego prof. I. Bielakiewicz i artysta malarz O. Paszczenko. Wspomniana delegacja ukraińska podczas swojego pobytu w Warszawie złożyła wizytę prezydentowi Krajowej Rady Narodowej Bolesławowi Bierutowi, wręczając mu brązowe popiersie Fryderyka Chopina, wykonane przez X. Dunikowskiego⁹. Delegacja przekazała również B. Bierutowi list przewodniczącego Rady Ministrów USRR. Premier USRR prosił w nim o przyjęcie przekazywanych polskich dóbr kultury narodowej i komunikował jednocześnie, że w muzeach, bibliotekach i galeriach obrazów Ukrainy kontynuowana jest selekcja zabytków polskich, celem zwrócenia ich narodowi polskiemu.

Goście z Ukrainy po pobycie w Warszawie udali się w towarzystwie prof. Władysława Tomkiewicza (zastępującego chorego wówczas wiceministra kultury i sztuki Leona Kruczkowskiego) i przedstawiciela Ministerstwa Spraw Zagranicznych prof. A. Żylińskiego do Wrocławia, gdzie skierowane zostały cenne zabytki otrzymane ze Lwowa i Kijowa. Składały się na nie przede wszystkim szczególnie bliskie Polakom w swej wymowie ideowo-artystycznej dobra kultury narodowej. Zwrócona została słynna *Panorama Racławicka* — dzieło Wojciecha Kossaka i Jana Styki, wiele bezcennych obrazów pędzla wybitnych malarzy polskich, w tym J. Matejki, J. i W. Kossaków, A. Grabowskiego, J. Malczewskiego, L. Wyczółkowskiego i innych. Przekazano także obrazy malarzy obcych, mających związek z kulturą polską. Ogółem Polska otrzymała ze zbiorów galerii lwowskiej 208 obrazów i rzeźb oraz 270 obrazów z muzeum w Kijowie¹⁰. Przybyło także 150 tysięcy tomów z Biblioteki Ossolineum. Wśród nich znajdowała się znaczna liczba dzieł wybitnych pisarzy polskich, 35 tysięcy starodruków, z których duża część pochodzi z XVI i XVII w. Spośród wspomnianych starodruków kilka — to unikalne pozycje wydane przez słynnego drukarza holenderskiego Elzeviera. Powróciło również ponad 7 tysięcy rękopisów wybitnych twórców kultury i klasyków literatury polskiej, w tym: M. Konopnickiej, J. Kasprowicza, J. Kraszewskiego i in-

⁶ Tamże, s. 628, 629.

⁷ Tamże, t. IX, s. 138, dok. nr 80, *Informacja Agencji RATAU o przekazaniu przez rząd Ukraińskiej SRR polskich zabytków kulturalnych rządowi RP.*

⁸ „Głos Ludu” z 1 VIII 1946 r.

⁹ *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 146, dok. nr 89, *Pismo prezydenta KRN do premiera USRR z podziękowaniem za zwrot polskich zabytków kulturalnych.*

¹⁰ Tamże, s. 138, dok. nr 80.

nych¹¹. Oprócz tego przekazano szereg unikalnych przedmiotów muzealnych, mających związek z historią narodu polskiego i jego kulturą.

Po przybyciu do Wrocławia goście ukraińscy i towarzyszący im przedstawiciele polskich ministerstw: Kultury i Sztuki oraz Spraw Zagranicznych, udali się do Gimnazjum Macieja, gdzie złożone zostały skrzynie zawierające część Biblioteki Ossolineum oraz zbiory obrazów przekazanych Polsce przez muzea kijowskie i galerię lwowską. Wspólnie odbito kilka karykatur. W jednej z nich umieszczono były, starannie opakowane, portrety króla Stanisława Leszczyńskiego. W wielu innych znajdowały się między innymi: autoportret L. Wyczółkowskiego, *Niewierna żona J. Matejki*, *Kalwaryjska Góra S. Kamockiego*, *Kościół Sw. Barbary w Krakowie A. Gryglewskiego*, *Wilki A. Wierusz-Kowalskiego* oraz siedem obrazów A. Grottgera z cyklu *Warszawa*. Następnie wszyscy zebrani przeszli do gabinetu archeologii klasycznej we wspomnianym gimnazjum i tam, po wygłoszeniu krótkich przemówień przez przedstawicieli obu stron, podpisany został przez delegację rządu Ukraińskiej SRR i delegata rządu RP w osobie prof. Wł. Tomkiewicza akt przejęcia polskich zabytków¹². Wkrótce po dopełnieniu formalności protokołu przejęcia skarbów polskiej kultury narodowej obie strony, ukraińska i polska, udały się wspólnie do magazynów wojskowych, aby obejrzeć słynną *Panoramę Racławicką*, przechowywaną tam do czasu znalezienia odpowiedniego dla niej pomieszczenia¹³.

W pierwszych dniach sierpnia 1946 r. prezydent Krajowej Rady Narodowej, B. Bierut, wystosował pismo do premiera ZSRR z podziękowaniem za zwrot polskich zabytków¹⁴. W liście tym podkreślał on, że dokonany fakt jest wyrazem utrwalania przyjaznych i dobrosąsiedzkich stosunków między narodem polskim a narodami Związku Radzieckiego.

Jak już uprzednio wspomniano, *Panorama Racławicka* po przywiezieniu jej ze Lwowa złożona została w magazynach wojskowych we Wrocławiu ze względu na brak należytego pomieszczenia, w którym mogłaby być odpowiednio wyeksponowana. Olbrzymie i bezcenne z racji walorów artystycznych to płótno znajdowało się we Lwowie w specjalnym budynku przystosowanym do rozmiarów i osobliwości jego ekspozycji. Po przewiezieniu *Panoramy* do Polski postanowiono zbudować nowy, odpowiedni budynek, w którym umieszczone dzieło mogłoby spełniać zamierzony przez jego twórców cel¹⁵. Ponieważ wiadomo było, że plany pomieszczenia lwowskiego *Panoramy* znajdują się w archiwum Miejskiej Rady we Lwowie i udostępnienie ich umożliwiłoby szybsze przystąpienie do wzniesienia u nas analogicznego budynku, przeto w listopadzie 1947 r. ambasada pol-

¹¹ Tamże.

¹² „Głos Ludu” z 1 VIII 1946 r.

¹³ Początkowo planowano przewiezienie jej ze Lwowa do Krakowa w związku z projektowanymi w roku 1946 uroczystościami dwusetnej rocznicy urodzin Tadeusza Kościuszki. *Panorama* miała być złożona chwilowo na Wawelu, a następnie miał zostać wybudowany dla niej specjalny pawilon w Parku Jordana lub u wylotu Błoni Krakowskich. „Gazeta Ludowa”, 1945, nr 33.

¹⁴ „Gazeta Ludowa” z 3 VIII 1946 r.

¹⁵ *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 264, dok. nr 165, *Nota Ambasady RP w ZSRR do Ministerstwa Spraw Zagranicznych ZSRR w sprawie uzyskania planów budynku Panoramy Racławickiej we Lwowie*.

ska w Moskwie zwróciła się do Ministerstwa Spraw Zagranicznych z prośbą o kopię planów i szkiców tego pomieszczenia¹⁶.

W pierwszych miesiącach 1947 r. pracownicy Biblioteki im. W. I. Lenina w Moskwie, porządkując swoje zbiory, natrafili na zmagazynowane w niej książki, rękopisy i różne dokumenty przywiezione z Niemiec, a należące do bibliotek polskich¹⁷. Polskie dobra kultury narodowej, zrabowane przez hitlerowskiego okupanta, zostały wywiezione i ukryte na terenie Rzeszy. Po wkroczeniu wojsk alianckich do Niemiec wzięte pod ochronę przez Armię Czerwoną wraz z innymi dobrami kultury narodowej pochodzącymi z grabieży kraju Rad, powędrowały do Moskwy, aby po całkowitym zakończeniu działań wojennych powrócić do prawowitego właściciela. Tak więc na początku czerwca 1947 r. Ministerstwo Spraw Zagranicznych ZSRR, mając na uwadze porozumienie z 23 maja 1946 r. mówiące o wymianie narodowych skarbów kultury między Polską a ZSRR, zawiadomiło Ambasadę Rzeczypospolitej Polskiej o przekazaniu Polsce niezwykle cennych zbiorów bibliotecznych i archiwalnych, zagrabionych podczas wojny przez Niemców z Biblioteki Narodowej i Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Równocześnie z zawiadomieniem rozpoczęło się przejmowanie materiałów przez ambasadę polską w Moskwie. Planowano, że ten duży i przydatny zbiór, który zajmie dwa wagony kolejowe, w krótkim czasie zostanie przesłany do Warszawy.

W drugiej połowie czerwca 1947 r. nastąpiło całkowite przekazanie przez władze radzieckie księgozbioru i archiwaliów z Biblioteki im. Lenina. Wówczas też w ambasadzie polskiej w Moskwie odbyło się uroczyste podpisanie aktu przekazania tych materiałów, wśród których na szczególną uwagę zasługuje zasób aktowy archiwum Zamoyskich, zawierający unikalne materiały rękopiśmienne: dekrety królewskie w liczbie 656 sztuk, dokumenty sejmowe i prywatne Zamoyskich, Sapiehów itp. Obok innych dokumentów i manuskryptów w zbiorze tym znajdowały się: materiały z archiwów Jarosława Dąbrowskiego, Tadeusza Kościuszki, Joachima Lelwela, Juliana Ursyna Niemcewicza, pisma monarchów europejskich do królów polskich, kronika W. Kadłubka, diariusze sejmów polskich z XV i XVI w., listy Woltera, Monteskiusza, Byrona, Kanta, Schillera, Pestalozziego i wielu wybitnych myślicieli różnych epok¹⁸.

Archiwum zawierało również rękopisy znanych pisarzy polskich i poetów, poczynając od Jana Kochanowskiego do Jana Kasprowicza — łącznie 1000 skoroszytów z autografami i 453 księgi. Cały materiał mieścił się w dziesięciu skrzyniach i 260 dużych paczkach. Wśród przekazanego księgozbioru znajdowały się pierwsze drukowane wydania polskie z wieków XV i XVI¹⁹. Zbiór ten liczył ponad 1000 pozycji katalogowych. Ponadto Biblioteka im. W. I. Lenina przekazała ambasadzie polskiej w Moskwie 10 tysięcy tomów dawnych ksiąg naukowych, od XVI w. począwszy. Oddany został również księgozbiór Uniwersytetu Warszawskiego oraz wszystkie ocalałe prace naukowe, czasopisma i referaty. Ogółem rewindykowany księgozbiór obejmował 20 tysięcy tomów, 1000 rzadko spotykanych starych wydań i obszerne archiwum Zamoyskich. Transport przekazanych

¹⁶ Tamże.

¹⁷ „Wieczór Warszawy” z 1 VI 1947 r.

¹⁸ „Wieczór Warszawy” z 18 VI 1947 r.

¹⁹ „Wolność” z 27 VI 1947 r.

Polsce cennych wartości kulturalnych wysłany został z Moskwy do Warszawy pod koniec czerwca 1947 r. Ambasada polska w Moskwie, doceniając pomoc rządu radzieckiego w przekazywaniu polskich dóbr kultury narodowej, złożyła mu podziękowanie²⁰. Po przewiezieniu do Warszawy wspomnianych zbiorów archiwalnych i bibliotecznych powołana została specjalna komisja, która miała ustalić pochodzenie poszczególnych przedmiotów. Jako ekspert z ramienia Wydziału Archiwów Państwowych Ministerstwa Oświaty wszedł do niej dr Piotr Bańkowski²¹.

W styczniu 1948 r. Ministerstwo Spraw Zagranicznych ZSRR zawiadomiło ambasadę polską w Moskwie o odnalezieniu w radzieckiej strefie okupacyjnej Niemiec wywiezionego przez hitlerowców polskiego archiwum hydrologiczno-meteorologicznego i o gotowości przekazania go rządowi polskiemu²².

Wyrazem dalszych korzystnych dla rządu polskiego możliwości odzyskania zagarniętych przez Niemców dóbr kulturalnych była informacja z 18 lutego 1948 r. chargé d'affaires ZSRR, W. G. Jakowlewa, przesłana do ministra spraw zagranicznych rządu polskiego, Z. Modzelewskiego, o znalezieniu archiwum, a ściślej mówiąc — registry Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej z lat 1920—1939, i o gotowości przekazania go władzom polskim²³. Po odbiór archiwum przybył przedstawiciel ambasady polskiej w Moskwie.

W maju 1949 r. we wspomnianej już Bibliotece im. Lenina w Moskwie wśród dóbr kultury narodowej ZSRR odnalezionych na terenie Niemiec znalazły się następujące archiwalia, wywiezione z okupowanej Polski przez Niemców:

a) z archiwum J. I. Kraszewskiego — trzy albumy z oryginalnymi rysunkami sławnych polskich mistrzów lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX stulecia podarowane J. I. Kraszewskiemu w 1879 r. z okazji pięćdziesięciolecia jego urodzin;

b) z archiwum malarza Mielkarzenicza — karton jego rysunków²⁴. Strona radziecka zwróciła te materiały narodowi polskiemu.

W maju 1950 r. rząd Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej przekazał rządowi polskiemu zabytkowe pomniki: Jana Sobieskiego, Kornela Ujejskiego i Aleksandra Fredry²⁵. Pomniki te, jako symbole polskości, stały w starych grodach polskich, złączonych z Macierzą po II wojnie światowej: Gdańsku, Szczecinie i Wrocławiu.

Realizacja porozumienia majowego z 1946 r. o wzajemnej wymianie narodowych skarbów kultury między Polską a Związkiem Radzieckim sukcesywnie, w miarę porządkowania i segregowania zbiorów archiwalnych i bibliotecznych zabezpieczonych na terenach Rzeszy przez wojska ra-

²⁰ *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 215, dok. nr 137.

²¹ „Archeion”, t. 17 : 1948, s. 213.

²² *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 271, dok. nr 170. *Nota ministra spraw zagranicznych ZSRR do Ambasady RP w ZSRR o gotowości przekazania odnalezionego w radzieckiej strefie okupacyjnej Niemiec polskiego archiwum hydrologiczno-meteorologicznego.*

²³ Tamże, s. 289, dok. nr 184. Ten sam dokument w: *Stosunki polsko-radzieckie w latach 1945—1972. Dokumenty i materiały*, Oprac. E. Basiński, T. Walichnowski, Warszawa 1974, s. 114, dok. nr 62.

²⁴ *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 479—480, dok. nr 272.

²⁵ *Stosunki polsko-radzieckie...*, s. 179, dok. nr 82.

dzieckie, dawała Polsce możliwość odzyskania zabranych i wywiezionych przez okupanta dóbr kulturalnych.

Dnia 10 kwietnia 1952 r. w Moskwie w siedzibie Akademii Nauk ZSRR rząd radziecki uroczyście przekazał rządowi polskiemu niezmiernie cenne skarby kultury polskiej w postaci archiwum kopernikowskiego. Znajdowało się ono do czasu wyzwolenia Fromborka we władaniu niemieckiej służby archiwalnej. Odnaleźli je żołnierze radzieccy, którzy z braku rozoznania co do proveniencji i pertynencji archiwaliów, przekazali je radzieckiej służbie archiwalnej. Zbiory w stanie nienaruszonym powróciły do prawowitych właścicieli, przy pełnym zrozumieniu sprawy i życzliwości władz radzieckich, w następstwie dobrosąsiedzkich stosunków wzajemnych ZSRR—PRL²⁶. Z polecenia rządu radzieckiego wymienione materiały przekazał członek Prezydium Akademii Nauk Związku Radzieckiego, akademik B. D. Griekow, z polecenia zaś Rzeczypospolitej Polskiej przejął je wiceminister szkół wyższych H. F. Golański. Wśród dokumentów, poza rękopisami i materiałami wielkiego polskiego astronoma, znajdowały się między innymi: pisma Marcina Kromera, polskiego historyka XVI w., rękopisy Ignacego Krasickiego, książki, sprzęty kościelne, literatura naukowa w językach łacińskim i francuskim²⁷. Całość przekazanych materiałów obejmowała 359 pozycji umieszczonych w 12 wielkich skrzyniach. Z transportu tego między innymi Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Poznaniu otrzymało część swoich akt. Były to archiwalia landrata i starostwa w Nowym Tomysłu, Urzędu Skarbowego, Komisji Osadniczej Urzędu Ziemskiego w tym mieście oraz nadleśnictwa w Bolawsuto²⁸. Materiał aktowy obejmował wiek XIX i XX.

Wymiana narodowych dóbr kultury nie była jednostronna; rząd polski również zgłaszał gotowość przekazywania znalezionych na swoim terenie zabytków kultury narodu ukraińskiego, przywiezionych tu przez Niemców w czasie okupacji. W grudniu 1947 r. Ministerstwo Spraw Zagranicznych ZSRR zwróciło się do ambasady polskiej w Moskwie z prośbą o przekazanie książek, inkunabułów i rękopisów zagrabionych z Uniwersytetu Lwowskiego przez Niemców, które według posiadanych wiadomości winny znajdować się w Bibliotece Uniwersytetu Jagiellońskiego²⁹. Ministerstwo Spraw Zagranicznych ZSRR w swoim piśmie informowało, że hitlerowcy w r. 1944 rozgrabili bibliotekę Uniwersytetu Lwowskiego, wywożąc do Krakowa cały dział kartografii, szereg cennych książek, inkunabułów i unikalnych rękopisów. Liczebnie straty przedstawiały się następująco: 319 pozycji inkunabułów, 1538 rękopisów, 3164 książki, 1165 egzemplarzy dokumentów kartograficznych³⁰. Władze radzieckie prosiły ambasadę polską w Moskwie o odszukanie wspomnianego księgozbioru i przekazanie go Uniwersytetowi we Lwowie.

Z zachowanych dokumentów wynika, że strona polska ustosunkowała się przychylnie do prośby władz radzieckich w sprawie zwrotu zbiorów bibliotecznych Uniwersytetu Lwowskiego. Uzyskane na ten temat przez ambasadę polską informacje mówiły o tym, że wspomniany księgozbiór

²⁶ Tamże, s. 213—214, dok. nr 200.

²⁷ Tamże.

²⁸ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Poznaniu, Księga przybytków i ubytków z lat 1945—1956.

²⁹ *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 266, dok. nr 167.

³⁰ Tamże.

hitlerowcy istotnie przywieźli początkowo do Krakowa, został on następnie — wieziony z uciekającym w popłochu okupantem do Rzeszy — pozostawiony bez opieki w Adelinie na Dolnym Śląsku³¹. Strodruki i rękopisy w stanie dużego zniszczenia rozrzucone były tam po stajniach. Wśród nich znajdował się rękopis *Pana Tadeusza* pochodzący z Dzikowa, oraz szcztątki *Anhellego* nie dopalonego w jednym z pieców³².

Komisja Ministerstwa Oświaty Rzeczypospolitej Polskiej, która udała się w swoim czasie do Adelina, aby wziąć pod opiekę znalezione zbiory, natrafiła na skrzynki z książkami pochodzącymi z Uniwersytetu Lwowskiego, przy czym skrzynki te na ogół były otwarte, a cenne zabytki kultury rozkradzione. Ambasada polska poinformowała rząd radziecki, że po przeprowadzeniu segregacji wszystkich zbiorów znalezionych w Adelinie pozycje pochodzące z biblioteki Uniwersytetu Lwowskiego, a dotyczące zbiorów ukraińskich, będą mu zwrócone. Istotnie, w lutym 1949 r. Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej zakomunikowało ambasadzie radzieckiej w Warszawie wiadomość, że część spośród odzyskanych w Adelinie zbiorów biblioteki Uniwersytetu Lwowskiego stanowiących dobra narodu ukraińskiego (w sumie 53 skrzynie) jest przygotowana do przekazania i przejąć ją może z siedziby Biblioteki Narodowej w Warszawie upoważniony do tego przedstawiciel ambasady ZSRR w Warszawie³³.

Nie był to jedyny przykład zwrotu przez władze polskie dóbr kulturalnych narodów radzieckich, zagarniętych przez hitlerowców, a znalezionych na ziemiach polskich. Wśród zachowanych dokumentów znajduje się również list ambasadora Związku Radzieckiego w Polsce W. Lebediewa do ministra kultury i sztuki rządu polskiego S. Dybowskiego, w którym dziękuje on władzom polskim za zwrot pamiątek historycznych wywiezionych z Rygi do Włocławka przez Niemców w czasie drugiej wojny światowej³⁴.

W czasie prowadzenia prac porządkowych i segregowania eksponatów w Muzeum Narodowym w Krakowie w 1951 r. znaleziono depozyt złożony w 1944 r. przez Główny Zarząd Muzeów obejmujący 123 obrazy, które w znacznej części pochodziły ze zbiorów ukraińskich³⁵. Powołana w tym celu komisja stwierdziła, że z ogólnej liczby 123 obrazów 49 ma wyraźne dowody przynależności do zbiorów ukraińskich, przy czym cechy trzech z nich wskazywały, że pochodziły z Muzeum w Humaniu. Wspomniana komisja, biorąc pod uwagę, że: 1) żaden z wymienionych obrazów nie pochodził ze zbiorów polskich; 2) wiele z nich nie posiadało oznakowania, a tematycznie było związanych z terenem radzieckiej Ukrainy; 3) zostały skompletowane przez hitlerowców w jednym zespole, uznała, iż pochodzą ze wspólnego źródła, a zatem postanowiła przekazać cały zbiór dzieł narodowi ukraińskiemu³⁶. Z podanych wyżej przykładów wzajemnej wymiany narodowych dóbr kulturalnych między Związkiem Radzieckim i Polską wynika, że poszukiwania oraz zwroty zrabowanych w czasie oku-

³¹ Tamże, s. 298, dok. nr 185.

³² „Gazeta Ludowa” z 1 X 1947 r.

³³ *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 465, dok. nr 259.

³⁴ Tamże, s. 270, dok. nr 169.

³⁵ *Stosunki polsko-radzieckie...*, s. 212, dok. nr 98.

³⁶ Tamże.

pacji narodowych skarbów nie ustały tuż po zakończeniu wojny, lecz trwały jeszcze przez szereg lat po jej zakończeniu.

Na pełne i dogłębne zbadanie, jak również szczegółową identyfikację archiwaliów, zbiorów bibliotecznych i dzieł sztuki, zrabowanych przez Niemców, a następnie przywiezionych z terenów Rzeszy i nie zawsze trafiających do rąk prawowitych właścicieli, pozwoliła dopiero powojenna, pokojowa egzystencja, odbudowa i rozbudowa obiektów stanowiących właściwe miejsce składowania narodowych bogactw kultury. Szczegółowe ustalenie przynależności odzyskanych dóbr wymagało częstokroć skrupulatnych i czasochłonnych prac, dlatego też sprawa rewindykacji skarbów kultury narodowej trwała dość długo. Nieistotna była w tym przypadku kwestia, kiedy zakończy się rewindykacja; najważniejszy był fakt, aby odzyskać jak najwięcej dóbr kultury narodowej, ocalałych i uratowanych w czasie zawieruchy wojennej.

Obydwa rządy, Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Związku Radzieckiego, doceniały to zagadnienie i przekonane o celowości dalszego rozwijania wymiany w tej dziedzinie, dążąc jednocześnie — w myśl polsko-radzieckiego Układu o przyjaźni, wzajemnej pomocy i powojennej współpracy z 21 kwietnia 1945 r. — do dalszego umacniania doświadczeń z dotychczasowych stosunków, zawarły 30 czerwca 1956 r. w Warszawie umowę o wszechstronnej współpracy kulturalnej, mianując do prowadzenia działalności na tym polu swoich pełnomocników³⁷. Zostali nimi: z ramienia rządu polskiego Stefan Żółkiewski — minister szkolnictwa wyższego PRL, ze strony radzieckiej Nikołaj Aleksandrowicz Michajłow — minister kultury Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Wymiana dokumentów ratyfikacyjnych nastąpiła 22 listopada 1956 r. w Moskwie i w tym dniu umowa zawarta na okres pięciu lat weszła w życie. Ulegać miała automatycznie przedłużeniu na dalsze pięcioletnie okresy, jeśli jedna z umawiających się stron nie wypowie jej na sześć miesięcy przed upływem odpowiedniego terminu³⁸.

Zawarcie umowy sankcjonowało dotychczasową współpracę kulturalną Polski ze Związkiem Radzieckim i nadawało jej charakter prawnomiędzynarodowy, podnosząc tym samym rangę tej współpracy w całości kształcie stosunków polsko-radzieckich. Umowa dawała możliwość szerszych kontaktów i bardziej owocnych wyników współpracy kulturalnej, bowiem bazą planowania współpracy kulturalnej z zagranicą są głównie obowiązujące konwencje, które ułatwiają tę współpracę i przynoszą korzystne rezultaty³⁹. Rządy obydwu państw uważały zgodnie, że do utrwalenia

³⁷ Tamże, s. 311, dok. nr 150, *Umowa o współpracy kulturalnej między Polską i ZSRR*.

³⁸ Umowa ta była przedłużana automatycznie, bowiem żadna ze stron nie wypowiedziała jej aż do czasu wejścia w życie obowiązującej aktualnie umowy o współpracy kulturalnej i naukowej, zawartej 14 grudnia 1970 r. w Moskwie i podpisanej przez ministrów spraw zagranicznych Polski i Związku Radzieckiego — zastępującej omawianą właśnie poprzednią umowę o współpracy kulturalnej z 30 czerwca 1956 r. „Dziennik Ustaw” 1971, nr 22, poz. 203.

³⁹ Umowa o współpracy kulturalnej ze Związkiem Radzieckim była ostatnią chronologicznie umową kulturalną Polski z europejskimi państwami socjalistycznymi. Kolejność chronologiczna umów o współpracy kulturalnej Polski po II wojnie światowej z europejskimi państwami socjalistycznymi była następująca: z Jugosławią — 16 marca 1946 r. w Warszawie, z Bułgarią — 28 czerwca 1947 r. w Warszawie, z Czechosłowacją — 4 sierpnia 1947 r. w Pradze, z Węgrami — 31 stycznia 1948 r. w Budapeszcie, z Rumunią — 27 lutego 1948 r. w Warszawie, z Albanią —

przyjaznych i dobrosąsiedzkich stosunków zrodzonych na podstawie Układu z 21 kwietnia 1945 r. nieodzowna jest między innymi także wszechstronna współpraca kulturalna. Artykuł 2 umowy wymieniał dziedziny, w jakich oba rządy miały popierać wszelkie formy współpracy i wzajemnej wymiany. Były to: nauka, szkolnictwo wyższe, oświata, literatura, plastyka, muzyka, teatr, film, prasa, radio, telewizja, sport, turystyka oraz wymiana doświadczeń w dziedzinie upowszechniania kultury⁴⁰.

Po podpisaniu umowy o współpracy kulturalnej przez rządy PRL i ZSRR w oparciu o jej ogólne zasady szereg instytucji o charakterze naukowym, badawczym itp. zawierało między sobą bezpośrednie porozumienia o współpracy, opracowywało wzajemne potrzeby oraz propagowało wzajemne osiągnięcia kulturalne. Również w interesującej nas dziedzinie, związanej ze zwrotem polskich skarbów kultury narodowej — archiwaliów, ksiązek, dzieł sztuki malarskiej i zabytków muzealnych, zawarto szereg porozumień między poszczególnymi instytucjami Polski i Związku Radzieckiego.

W połowie 1956 r. w wyniku dokładnego i wnikliwego przeglądu zdobyczy wojennych, poczynionego przez odpowiednie zespoły pracowników kultury i znawców sztuki, odnaleziono zostały w Związku Radzieckim dzieła sztuki malarskiej i zdobniczej, stanowiące własność muzeów polskich⁴¹. Zabytki te zagarnięte były przez okupanta w latach 1939—1944 i wywiezione do Rzeszy. Armia Radziecka po wkroczeniu na terytorium Niemiec zabezpieczyła je przed zniszczeniem w czasie trwających tam walk, a następnie przewiozła do ZSRR wśród zdobyczy wojennych. Kiedy okazało się, że są to zbiory pochodzące z muzeów polskich, Rada Ministrów Związku Radzieckiego podjęła decyzję na początku lipca 1956 r. w sprawie zwrotu ich rządowi PRL.

Przekazanie Polsce 800 obrazów, ponad 10 500 dzieł grafiki i rysunków oraz 1100 przedmiotów sztuki zdobniczej rząd radziecki uważał jako jeszcze jeden nowy, doniosły wkład do sprawy dalszego utrwalania współpracy kulturalnej między narodami Związku Radzieckiego i Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej.

W trakcie przeprowadzanych rozmów na temat zwrotu tych skarbów postanowiono przed wysłaniem ich do kraju zorganizować w lipcu 1956 r. w Ermitażu wystawę, której celem było zapoznanie z nimi publiczności radzieckiej. Wystawa, eksponowana w Leningradzie przez 40 dni, cieszyła się wielką popularnością wśród społeczeństwa radzieckiego. Po jej zamknięciu wszystkie eksponaty przesłane zostały do Polski. Dnia 2 października 1956 r. w Warszawie podpisany został akt przekazania Polsce przez ZSRR 12 518 dzieł sztuki, w tym 789 obrazów, 10 516 rysunków i grafiki, 181 rzeźb oraz około tysiąca przedmiotów sztuki zdobniczej⁴². Ze strony

2 grudnia 1950 r. w Tiranie, z NRD — 8 stycznia 1951 r. w Berlinie, z ZSRR — 30 czerwca 1956 r. w Warszawie. Archiwum Akt Nowych, Komitet Współpracy Kulturalnej z Zagranicą, 4/3, t.: Umowy, plany, wymiany.

⁴⁰ Polska Ludowa — Związek Radziecki, 1944—1974. Zbiór dokumentów i materiałów, Warszawa 1974, s. 189, dok. nr 112.

⁴¹ Tamże, s. 193, dok. nr 113, Informacja o decyzji Rady Ministrów ZSRR w sprawie przekazania rządowi PRL dzieł sztuki wywiezionych z Polski przez niemieckich okupantów i uratowanych przez Armię Radziecką.

⁴² Stosunki polsko-radzieckie..., s. 316, dok. nr 153, również: Polska Ludowa — Związek Radziecki..., s. 193, dok. nr 113.

radzieckiej wspomniane dobra przekazał zastępca ministra kultury Związku Radzieckiego P. W. Lebediew, a ze strony polskiej przejął je minister kultury i sztuki PRL K. Kuryluk⁴³.

Wśród zwróconych dzieł znajdowały się obrazy wybitnych polskich artystów: Jana Matejki, Aleksandra Gierymskiego, Henryka Rodakowskiego, Franciszka Smuglewicza, Józefa Chełmońskiego, Leona Wyczółkowskiego, Wojciecha Gersona, Stanisława Lenca, Józefa Brandta. Spośród dzieł J. Matejki wróciły tym razem do kraju znane obrazy, jak: *Stańczyk*, *Zygmunt i Barbara*, *Śmierć Zygmunta*, *Portret Henryka Krajewskiego*. Powrócił także portret wieszczki narodu polskiego A. Mickiewicza *Mickiewicz na Judahu skale* pędzla Walentego Wańkowicza. Przekazane zostały również dzieła artystów zachodnioeuropejskich, stanowiące własność muzeów polskich. Były wśród nich: *Sąd ostateczny* H. Merulinga, prace wybitnych artystów francuskich: Nicolasa de Largillière'a *Portret damy z pieskiem i małpką* i J. L. Dawida *Portret Stanisława Kostki Potockiego na koniu*, nadto *Oplakiwanie Chrystusa* nieznanego artysty holenderskiego z XVI w., a także dzieła malarzy holenderskich z XVII w. Wśród rysunków, sztychów znalazły się prace znanych artystów polskich: J. P. Norblina, A. Kotsisa, J. Ziarnki, E. Falka, D. Chodowieckiego i J. F. Piwarskiego⁴⁴. Dzieła grafiki zachodnioeuropejskiej reprezentowane były między innymi przez sztychy A. Dürera, akwaforty Rembrandta i J. Callota oraz rysunki G. B. Tiepola i A. Menzla. Zabytki polskiej sztuki zdobniczej wzbogaciły się o nadzwyczaj rzadki i cenny jednocześnie zbiór waz antycznych.

Rząd radziecki w oparciu o umowę z czerwca 1956 r. — o wszechstronnej współpracy kulturalnej — postanowił w drugiej połowie 1956 r. przekazać Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej nową partię archiwaliów polskich zagrabionych przez Niemców, a znalezionych oraz zabezpieczonych przez wojska radzieckie w czasie działań wojennych i znajdujących się czasowo w archiwach i bibliotekach ZSRR. Dnia 27 grudnia 1956 r. w Moskwie nastąpiło podpisanie aktu zdawczo-odbiorczego materiałów archiwalnych⁴⁵.

⁴³ *Stosunki polsko-radzieckie...*, s. 316.

⁴⁴ *Polska Ludowa — Związek Radziecki...*, s. 193.

⁴⁵ Archiwum Zakładowe Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, S-113, kat. „A”, Rewindykacje akt (z NRD, ZSRR, Czechosłowacji; Korespondencja, protokoły zdawczo-odbiorcze), b. p.